

PL ISSN 0025-1429

POLSKA AKADEMIA NAUK – ODDZIAŁ W KRAKOWIE
KOMISJA HISTORYCZNA

STUDIA

HISTORYCZNE

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Artur Goszczyński, <i>Nowiny o eksploracji Amazonki w liście nieznanego autora do Fabrycego Banfi, wizytatora prowincji polskiej zakonu jezuitów</i>	299
Rafał Niedziela, <i>Anglomania w przedrewolucyjnym Paryżu (1774–1789). Blaski i cienie</i>	309
Izabela Krasińska, <i>Inicjatywy trzeźwościowe w Krakowie w latach 1839–1846</i>	323
Mateusz Werner, <i>Powstanie styczniowe w opinii liderów Narodowej Demokracji do 1914 r.</i>	341
Waldemar Potkański, <i>Drużyny Bartoszowe w latach 1908–1914. Polska inicjatywa paramilitarna z obszaru Galicji Wschodniej przed wybuchem wielkiej wojny</i>	371

ARTYKUŁ RECENZYJNY

Piotr Nykiel, <i>Na odsiecz Turkom broniącym Galicji</i>	391
--	-----

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Hanna Krzyżostaniak, <i>Trzynastowieczne święte kobiety kręgu franciszkańskiego Polski i Czech. Kształtowanie się i rozwój kultów w średniowieczu, Edyta Pluta</i>	401
Maciej Ziemiński, <i>Skład osobowy Sądu Wyższego Prawa Magdeburgskiego na Zamku Krakowskim w XVII–XVIII wieku, Ewa Danowska</i>	405
Tomasz Szuber, <i>Jak(ó)b Szela 14 (15) lipca 1787 – 21 kwietnia 1860, Damian Szymczak</i>	409
Robert Blobaum ed., <i>Antisemitism and its opponents in modern Poland, Tomasz Pudłocki</i>	413
Tomasz Balkelis, <i>The Making of Modern Lithuania, Jakub Janik</i>	419
Helene Carlbäck, Yulia Gradska and Zhanna Kravchenko eds., <i>And They Lived Happily Ever After. Norms and Everyday Practices of Family and Parenthood in Russia and Central Europe, Barbara Klich-Klućewska</i>	423
In Memoriam	427
Noty o autorach	433

And They Lived Happily Ever After. Norms and Everyday Practices of Family and Parenthood in Russia and Central Europe, eds. Helene Carlbäck, Yulia Gradszkova and Zhanna Kravchenko, Budapest – New York: Central European University Press, 2012, ss. 326, ISBN: 978-61-5505-357-3.

Historia rodziny jest dziś jednym z bardzo ważnych wątków badań nad historią społeczną komunizmu. Prowadzone na ten temat analizy zaowocowały w ciągu ostatniego dziesięciolecia wysypem interesujących książek. Warto zwrócić szczególną uwagę na wydaną w 2010 roku, nagradzaną pozycję autorstwa Paula Bettsa *Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic*¹ czy monograficzne prace Yungsianga Yana *Private Life under Socialism: Love, Intimacy, and Family Change in a Chinese Village* i Donny Harsch *Revenge of the Domestic, Women, the Family, and Communism in the German Democratic Republic*.² Rodzinie poświęcono ponadto wiele z artykułów opublikowanych w szeroko cytowanej książce z 2009 roku *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe*³ pod redakcją Jill Massino i Shany Penn.

Recenzowany tom, będący zbiorem czternastu studiów, wpisuje się we wspomniany trend, jednocześnie przekraczając tak granice wyznaczone chronologią dziejów komunizmu w Europie, jak tradycyjnymi granicami dyscyplin badawczych. Książka jest miejscem spotkania badaczy komunizmu w praktyce życia społecznego z badaczami transformacji społecznej, której mieszkańcy regionu doświadczają po dziś dzień. Przy czym studia historyczne mają ułatwić zrozumienie zjawisk dziejących się współcześnie. Trafna diagnoza na temat pierwszej dekady transformacji czyli lat 1989/90–2000 według autorów, jak i niżej podpisanej, wydaje się niemożliwa bez znajomości sytuacji przed 1989 roku.

Początek publikacji dała konferencja „Family, Marriage and Parenthood in Eastern Europe, Russia and Sweden”, która odbyła się we wrześniu 2008 roku w Szwecji, w Södertörn University. Autorzy dedykowali spotkanie tak historykom, jak socjologom czy specjalistom na polu gender studies. Jednak o specyfice konferencji, a więc w konsekwencji także książki, w równej mierze co interdyscyplinarność zdecydowało zainteresowanie autorów Rosją oraz regionem Morza Bałtyckiego (choć w zbiorze znalazły się także teksty na temat Węgier czy NRD). Redaktorkami tomu są badaczki związane z ośrodkami szwedzkimi: Yulia Gradszkova (Stokholm Universitet) zajmuje się wyobrażeniami kobiecości w Rosji od lat 30. do 60. Helene Carlbäck (Södertörn University) to badaczka relacji Szwecji z Rosją Radziecką oraz problemu rodziny i macierzyństwa w perspektywie porównawczej. Z kolei Zhanna Kravchenko (Uniwersytet w Lundzie), socjolożka, bada wymienione zagadnienia w odniesieniu do współczesności.

Tom został podzielony na dwie części. Pierwsza, zatytułowana *1940s–1980s: The Family as a Basic Unit of Socialist Society*, składa się z sześciu podrozdziałów, które mają charakter odrębnych studiów na temat Rosji, Węgier, NRD, Litwy i Łotwy. W drugiej, skoncentrowanej na współczesności części książki (*1990s–2000s Social Transformation in the Mirror of Family Life*), wśród ośmiu artykułów zdecydowanie przeważa tematyka dzisiejszej Rosji. Zbiór został

¹ P. Betts, *Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic*, Oxford University Press, 2010.

² Y. Yan, *Private Life under Socialism: Love, Intimacy, and Family Change in a Chinese Village, 1949–1999*, Stanford University Press, 2003; D. Harsch, *Revenge of the Domestic, Women, the Family, and Communism in the German Democratic Republic*, Princeton University Press, 2007.

³ S. Penn, J. Massino (eds.), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan: New York 2009.

ponadto poprzedzony obszernym i interesującym wstępem oraz – co szczególnie cenne w wypadku tego typu publikacji – opatrzonej bibliografią badań nad rodziną. W niniejszej recenzji skoncentruję się przede wszystkim na części historycznej, niemniej jednak nie zabraknie w niej informacji o badaniach socjologów czy prawników.

Gender, demografia i polityka socjalna

Tytułowe *I żyli długo i szczęśliwie* to z jednej strony nawiązanie do stereotypowego, wyidealizowanego wyobrażenia małżeństwa, z drugiej zaś – swoista gra z obrazem rodziny i małżeństwa zapisanym w aktach normatywnych. Tytuł można więc odczytywać nieco ironicznie, niemniej ironii takiej nie znajdziemy w poszczególnych studiach. Każdy z artykułów jest w pełni autonomiczną, szczegółową analizą wybranego wątku, który mieści się jednak w ujednoliconych ramach metodologicznych. Inspiracją do badań były pytania stawiane współcześnie przez nauki społeczne, stąd też koncentracja autorów m.in. na problematyce samotnego rodzicielstwa czy rozwodu. Celem zasadniczym książki ma być krytyczna analiza norm prawnych i dyskursu publicznego na temat rodziny w perspektywie gender (m.in. na temat podziału pracy, obowiązków rodzicielskich czy interwencjonizmu państwa) oraz rekonstrukcja praktyk codzienności. Gender to niewątpliwie najistotniejszy z trzech kontekstów, w jakich mieszczą się prezentowane wyniki badań. W kolejnych artykułach jak echo powraca zwerbalizowane wprost w zasadzie tylko we wstępie pytanie o to, dlaczego socjalistyczny projekt równości płci nie zaowocował automatyczną rewolucją na poziomie praktyk społecznych. Zdaniem auterek podstawą dla zrozumienia tego fenomenu są niespójne poglądy komunistów na temat relacji między płciami, które były mieszkanką wyobrażeń w duchu esencjalizmu (przekonania o niezmiennej kobiecej naturze) oraz determinizmu ekonomicznego (w tym o płci społecznie konstruowanej). Redaktorki tomu stawiają w tym miejscu nieco dyskusyjną tezę o systemie komunistycznym, jako mechanizmie, w którym rolę dawnego patriarchy pełni państwo, utrzymując mężczyzn z dala od gospodarstwa domowego. Zgodzić się należy, że system komunistyczny pod względem społecznym tworzy wybuchową mieszkankę emancypacji i tradycjonalizmu, jednak w mojej opinii relacje między „starym” i „nowym” są bardziej skomplikowane.

Poza gender kategoriami kluczowymi dla całej książki pozostają transformacja demograficzna, jako pochodna zmian ekonomicznych i rozwoju wiedzy medycznej, oraz polityka socjalna, w warunkach bloku socjalistycznego ujednolicona oraz sponsorowana przez budżet.

Komunizm wobec rodziny niepełnej

Najciekawsze w części historycznej tomu są moim zdaniem dwa artykuły poświęcone doświadczeniu samotnego macierzyństwa. Wydaje się, że autorkom udało się nadać symptomatycznej dla dziejów rodziny w ZSRR problematyce należną jej rangę. Helen Carlbäck analizuje radziecki dyskurs na ten temat w oparciu o akta instytucji, publikacji prasowe, przede wszystkim zaś listy kobiet i mężczyzn przesyłane do władz jako „obywatelskie propozycje zmian prawa rodzinnego i małżeńskiego” w latach pięćdziesiątych oraz sześćdziesiątych. Samotne matki w 1945 roku stanowiły niemal 1/4 wszystkich radzieckich matek i wydawałoby się, że za sprawą ideologii pronatalizmu powinny cieszyć się wsparciem ze strony polityki socjalnej stalinowskiego państwa. Carlbäck dowodzi jednak, że „opieka systemowa” miała ograniczony zasięg, co było tym bardziej dotkliwe, że według prawa wprowadzonego w 1944 tylko małżeństwo mogło skutkować legalnym ojcostwem. Prawo to zdejmowało odpowiedzialność za dziecko „urodzone w związku nieformalnym z barków jego ojca, a je samo obciążało stygmatem za sprawą pustego miejsca w akcie urodzenia. Z kolei Dalia Leinarte pokazuje problem samotnych i wielodzietnych matek w ZSRR pierwszej

powojennej dekady ze szczególnej perspektywy obywateli i obywaterek Litewskiej SRR. Leinarte celnie wskazała na bariery mentalne towarzyszące implementacji na Litwie ustaw radzieckich z 1944 roku. Korzystając z dokumentacji instytucjonalnej wskazuje między innymi na problemy ze zdefiniowaniem matki samotnej w społeczeństwie, w którym to pojęcie w zasadzie nie funkcjonuje. W przedwojennej, katolickiej i stosunkowo konserwatywnej Litwie samotne matki i ich dzieci były wykluczone ze społeczności lokalnej. Jedyną tolerowaną „samotną matką” mogła być kobieta porzucona przez męża, więc „funkcjonariusze [LSRR- BKK] nie byli w stanie zrozumieć dlaczego niezamężne matki wychowujące «bękartów» mają być wspierane przez państwo” (s. 114). „Konflikt interpretacyjny” pomiędzy urzędnikami Litewskiej SRR i centralną administracją państwa zaowocował ostatecznie odrębną wykładnią prawa w tej kwestii dla Litwy.

Rozwód w rodzinach radzieckich to wiodący temat artykułu Eleny Zhidkovej, która oparła swój artykuł m.in. na założeniach modelu *etacritic gender order*, stosunkowo często wykorzystywanego dla opisu i analizy relacji płci w systemie sowieckim. W modelu tym tak relacje rodzinne, jak i dyskursy są niemal w pełni determinowane przez państwo. „Przez zapewnienie mieszkania, opieki nad dzieckiem, pracy i regularnych wypłat – pisze autorka – państwo do pewnego stopnia przejęło rolę żywiciela rodziny, który w tradycyjnym układzie genderowym był przypisany mężczyźnie”. Szkoda, że autorka nie precyzuje, czym jest „tradycyjny układ genderowy” i jak ma się on do sytuacji społeczeństwa radzieckiego wywodzącego się w przeważającej mierze z tradycji wiejskiej. Pomimo tego zastrzeżenia analiza sytuacji w dzisiejszym regionie Samara przez pryzmat działań organizacji kobiecych bardzo dobrze ilustruje zmianę, jaka dokonała się w polityce państwa w czasach Chruszczowa, które przyniosły szczególne zainteresowanie sferą prywatności obywatela. To także czas, gdy wraca zaufanie do rodziców jako współodpowiedzialnych za wychowanie dziecka.

Rodzina przez pryzmat pamięci indywidualnej i zbiorowej

Aż trzy rozdziały pierwszej części książki dotyczą pamięci zbiorowej lub powstały w oparciu o źródła mówione. Realizują one wprost postulat historii gender jako historii, w której słyszalny jest głos kobiet. Każdy z tekstów podejmuje tę tematykę w zupełnie odmienny sposób. Chciałabym zwrócić szczególną uwagę na mikrostudium na temat Węgier autorstwa Ildik Asztalos Morell. Jest to przekonująca analiza relacji węgierskiej chłopki, która jako młoda matka doświadczyła kolektywizacji. Nie zabrakło tutaj ani szerszej perspektywy samego procesu kolektywizacji na Węgrzech, ani refleksji na temat transformacji polityki emancypacyjnej. Dzięki zastosowaniu metody *oral history* oraz *teorii ugruntowanej* Morell udało się zrekonstruować strategie pozwalające kobiecie na radzenie sobie w skrajnie trudnej sytuacji utraty gospodarstwa i pracy ponad siły. Analiza relacji Katalin pokazuje z jednej strony stopniową utratę samodzielności jednostki, z drugiej jednak strony autorka zauważa, że postawa Katalin jest daleka od postawy *ofiary*. To raczej świadomy wybór macierzyństwa w kontrze wobec bezdusznej kolektywizacji.

Na pamięci kobiet skoncentrowany jest ponadto rozdział poświęcony NRD, autorstwa literaturoznawczyni Christine Farhan, w którym analizuje ona zbiory wywiadów z kobietami, wydawane Niemczech w latach 1990–2004. Zaś syntetyczny obraz łotewskiego doświadczenia sowytyzacji daje Maija Runcis. Jej studium powstało w oparciu o wybrane materiały ze zbiorów Łotewskiego Centrum Historii Mówionej, głównie wywiady przeprowadzone z Łotyszkami u progu transformacji.

Konsekwencje transformacji

Najwięcej miejsca w niniejszej recenzji zostało poświęcone historiografii, warto jednak zwrócić uwagę na drugą część książki, skoncentrowaną na współczesności Rosji i krajów bałtyckich.

Znakomita większość tekstów to analizy transformacji rodziny oraz polityki społecznej w tych krajach dokonane przez socjologów, ekonomistów i prawników skandynawskich. Autorzy skupiają się między innymi na efektach zmian demograficznych, których przejawem jest spadek liczby urodzeń we współczesnej Rosji (A. Rotkirch and K. Kesseli), funkcjonowaniu i stosunku obywateli do instytucji przedszkolnych (Yulia Gradska) czy pozycji i obowiązkach matek (Ann-Mari Satre). Tak się jednak składa, że dla historyka szczególnie interesujące wydają się dwa teksty autorstwa badaczy pracujących na co dzień w Rosji, ponieważ ich teksty pokazują także historyczny kontekst badanych zjawisk. Elena Iarskaja-Smirnova i Pavel Romanov w oparciu o wywiady analizują problem stygmatyzacji samotnej matki w rosyjskim systemie opieki społecznej. Z kolei Olga A. Khazova poświęciła swoje porównawcze studium zmianom prawa rodzinnego, jakie dokonały się w Rosji i krajach bałtyckich. Podkreśla przy tym konserwatywny charakter zmian w Litwie, Łotwie i Estonii, gdzie podobnie jak w Polsce liberalizacja prawa rodzinnego czasów komunizmu nadal kojarzy się z sowieckim dziedzictwem. Prezentowane analizy dotyczące lat dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych mają w przeważającej mierze charakter jakościowy. Są to jednocześnie, co odnotowuję z pewnym żalem, głównie studia syntetyzujące, które w bardzo niewielkim stopniu odzwierciedlają zróżnicowanie wewnętrzne badanych społeczeństw. Jeżeli taki element różnicujący pojawia się, jest to przede wszystkim płeć, rzadziej – przynależność do grupy społecznej czy etnicznej.

Dokonując sumarycznej oceny prezentowanego tomu należy w pierwszej kolejności zwrócić uwagę, że pokazuje on realne efekty spotkania historiografii skoncentrowanej na rodzinie doby komunizmu z metodologią *gender history*. Jednocześnie należy zastrzec, że autorzy i autorki spoglądając na przeszłość i współczesność rodziny doświadczonej przez komunizm koncentrują się na kobiecie. Ojcostwo zasadniczo pozostaje tylko punktem odniesienia dla genderowej analizy sytuacji kobiet. Podobnie, doświadczenie dziecka pojawia się, o ile jest ono ważne dla opisu jej sytuacji. W tym sensie prezentowane studia, wśród których znaleźć możemy kilka szczególnie wartościowych dla historiografii rodziny w Europie Środkowo-Wschodniej, składają się w stosunkowo koherentny zbiór. Siłą rzeczy nie tworzą one pełnego, podręcznikowego obrazu rzeczywistości historycznej i dyskursu epoki, niemniej jednak wskazują pewne istotne ścieżki, jakimi powinni/mogą podążać historycy rodziny, w tym także rodziny w PRL. Biorąc pod uwagę perspektywę polską proponowane ujęcie dziejów rodziny w dobie komunizmu wydaje się także ciekawe ze względu na koncentrację na regionie krajów bałtyckich i Rosji. Pokazuje ono bowiem z jednej strony doświadczenie życia w powojennej Rosji Radzieckiej w skali mikro, z drugiej – wciąż mało znane w Polsce zjawisko sowietyzacji przestrzeni prywatnej w doświadczeniu Bałtów.

Barbara Klich-Kluczevska